

प्रकरण पाचवे

केंद्रीय न्यायमंडळ (Union Judiciary)

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग पाच मधील प्रकरण चारमध्ये कलम १२४ ते १४६ अंतर्गत संघन्यायव्यवस्थेची तरतूद केलेली आहे. तसेच भाग सहामधील प्रकरण पाचमध्ये कलम २१४ ते २३२ मध्ये राज्यातील उच्च न्यायालयाविषयी तरतूद करण्यात आली आहे आणि भाग सहामधील प्रकरण सहामध्ये कलम २३३ ते २३७ यात दुय्यम न्यायालयाविषयी तरतूद करण्यात आलेली आहे. भारतीय संघराज्यात स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. अमेरिकेत सुद्धा संघराज्य व्यवस्था आहे, पण तेथे सर्वोच्च न्यायालय हे संघराज्याचे न्यायालय म्हणून कार्य करते. तिथे दुहेरी न्याय व्यवस्था आहे. परंतु भारतात एकात्म किंवा एकेरी स्वरूपाची न्यायव्यवस्था आहे. आपल्या न्यायव्यवस्थेत अधिकार पदपरंपरेचे तत्त्व स्वीकारले आहे. भारतात सर्वोच्च पातळीवर सर्वोच्च न्यायालय, त्याच्या अधीन राज्यातील न्यायालये आहेत. म्हणजे तालूका पातळीवरील न्यायालयापासून ते सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत एक शृंखला निर्माण केली आहे. आपल्या घटनेत सर्वोच्च न्यायालय, उच्चन्यायालय आणि दुय्यम न्यायालये असाच उल्लेख आहे. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था असून मध्यवर्ती व घटक राज्यांची वेगळी अशी न्यायालये नाहीत. भारताने संघराज्य शासनपध्दतीचा स्वीकार केला; पण अमेरिकेसारखी दुहेरी न्यायव्यवस्था स्वीकारली नाही.

भारतीय न्यायव्यवस्थेचे एकेरी किंवा एकात्म स्वरूप हे खालील बाबींवरून स्पष्ट होते.

अ. १९५० साली भारतातील सर्व न्यायव्यवस्थेवर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली.

ब. राज्यघटनेनीच सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालय यांची रचना व अधिकार हे विषय संघ सूचीत समाविष्ट केलेले आहेत.

क. भारतीय संसदेला उच्च न्यायालयाची स्थापना, रचना, त्यांची कार्य व कक्षा ठरविण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

ड. राष्ट्रपतीच उच्च न्यायालयातील न्यायाधिकांच्या नेमणूका करतात व या न्यायालयातील न्यायाधिकांच्या बदल्या, बदल्या करण्याचे अधिकार केंद्रशासनाला दिले आहेत.

इ. भारताची संसदच उच्च न्यायालयातील न्यायाधिकांना बडतर्फ करू शकते.

फ. सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय हा अंतिम असून तो सर्व उच्च न्यायालयाला बंधनकारक असतो. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय आहे.

ग. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येते. यासर्व बाबीमुळेच सर्वोच्च न्यायालयाच्या नियंत्रणाखाली देशातील संपूर्ण न्यायव्यवस्थेचे कार्य चालते. त्यामुळे एकेरी किंवा एकात्म न्यायव्यवस्थाही राष्ट्रीय एकात्मतेला पोषक व पूरक ठरली आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशात व संघराज्य व्यवस्थेत राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी अशी न्यायव्यवस्था उपयुक्तच ठरते. त्यामुळे आपले संघराज्य अद्याप अबाधीत आहे.

अ. सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) :-

भारताने संघराज्य पध्दतीचा स्वीकार केलेला आहे. न्यायालयाचे सर्व श्रेष्ठत्व संघराज्याचे वैशिष्ट्ये असते. संघराज्यात केंद्रसरकार व राज्य सरकार यांच्यात अधिकाराची वाटणी करण्यात आलेली असते. त्यामुळे घटनेचा अर्थ लावणे, केंद्र व घटक राज्ये सरकारात संघर्ष निर्माण झाल्यास त्यावर निर्णय देणे हे सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. यामुळेच सर्वोच्च न्यायालयाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

भारतातील न्यायव्यवस्थेस ब्रिटिश राजवटीचा वारसा लाभलेला आहे. भारतात १८६१ च्या कायदानुसार मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, अलाहाबाद, लाहोर, पाटणा इत्यादी ठिकाणी उच्च न्यायालये स्थापन करण्यात आली होती. या उच्च न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध इंग्लंडमधील 'प्रिव्ही कॉन्सिलकडे' अपील करावे लागते असे. पण १९३५ च्या भारतीय प्रशासन कायद्यात संघन्यायालयाची

(Federal Court) तरतूद करण्यात आली. त्यानुसार भारतात फेडरल कोर्ट ऑफ इंडिया ची स्थापना करण्यात आली. १९३५ नंतर भारतातील उच्च न्यायालयाच्या निर्णया विरुद्ध फेडरल कोर्ट ऑफ इंडियाकडे अपील करता येत असे. फेडरल कोर्टाच्या दर्जात बराच बदल करून नव्या घटनेनी सर्वोच्च न्यायालयाची निर्मिती केलेली आहे. १९४९ पूर्वी पुनर्निर्णयाचे अंतिम न्यायालय म्हणून प्रिव्ही कॉन्सिलकडे पाहिले जात असे. पण १९४९ साली प्रिव्ही कॉन्सिल कायदा रद्द करण्यात आला. म्हणूनच आजचे सर्वोच्च न्यायालय हे जुने फेडरल कोर्ट व प्रिव्ही कॉन्सिल यांच्या एकत्रिकरणापासून निर्माण झाले आहे असे काही जाणकारांनी मत व्यक्त केले आहे. आज हे सर्वोच्च न्यायालय भारतातील पुनर्निर्णयाचे सर्वश्रेष्ठ न्यायालय आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर म्हणजे २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय घटना अंमलात आली त्याच दिवशी सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना होऊन त्यांच्या कार्यास सुरुवात झाली. म्हणून असे म्हटले जाते की, स्वातंत्र्यानंतर फेडरल कोर्ट ऑफ इंडिया च्या जागी सर्वोच्च न्यायालयाची (Supreme Court) स्थापना करण्यात आली.

भारताच्या राजकीय व्यवस्थेचे प्रमुख तीन अंग आहेत. कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ. "शासनाच्या उत्कृष्टपणाची खरी कसोटी ही त्यांच्या न्यायव्यवस्थेवरच अवलंबून असते. नागरिकांना असा विश्वास असावा की, त्यांना निःपक्षपातीपणे, हमखास आणि त्वरीत न्याय मिळेल. न्यायालयाच्या अधिकाराचा संकोच झाल्यास नागरिकांच्या अधिकाराची पायमल्ली होते आणि कार्यकारिणी सर्वसर्वा होते" असे मत लॉर्ड ब्राईस यांनी व्यक्त केले आहे. मॉन्टेस्क्यू म्हणतात की, "न्यायमंडळ हे कार्यकारी व कायदेमंडळाच्या वर्चस्वापासून मुक्त असावे." ब्लॉक स्टोनच्या मते, "न्यायालयीन अधिकारी हे कायदेकारी व कार्यकारी अधिकार्यांपासून वेगळे ठेवले पाहिजेत. अन्यथा लोकांचे जीवित, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती सुरक्षित राहणार नाही." कायदा हा न्यायाचा आधार आहे. संविधान हा देशातील सर्वोच्च कायदा आहे, म्हणून संविधानाचे संरक्षण स्वतंत्र न्यायालयीन व्यवस्थेकडे सोपविलेले आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी आपल्या न्यायव्यवस्थेवर शासनाचे वर्चस्व होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने एक उत्कृष्ट न्यायव्यवस्था निर्माण केलेली आहे.

संघराज्य व्यवस्थेत सांघिक न्यायालयाची आवश्यकता असतेच. कारण सांघात्मक शासन व्यवस्थेत केंद्र व राज्य शासनाचे अधिकारक्षेत्र घटनेनीच विभागून दिलेले असतात. त्यासंबंधी संघर्ष निर्माण झाल्यास घटनेचा योग्य अर्थ लावून

स्वतंत्र आणि निःपक्षपणे न्यायनिवाडा करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालय असते.

भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकाला काही मूलभूत अधिकार दिले आहेत. जर सरकारकडून मूलभूत हक्काची पायमल्ली होत असेल तर सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते म्हणून आपले सर्वोच्च न्यायालय भारतीय नागरिकांना दिलेल्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षक व घटनेचे रक्षक आहे.

भारतातील सर्वोच्च न्यायालय दिवाणी व फौजदारी दाव्याकरीता अंतिम पुनर्निर्णयात्मक न्यायालय आहे.

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला संसदेनी तसेच राज्यविधिमंडळांनी केलेले कायदे तपासून जर ते घटनेशी विसंगत असतील तर ते रद्द करण्याचा अधिकार आहे. यालाच न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार म्हणतात.

राष्ट्रपतीला घटनात्मक सल्ला देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. या न्यायालयाला आपला पूर्वीचा निर्णय बदलून नव्याने निर्णय देण्याचा अधिकार आहे. या न्यायालयाचे निर्णय देशातील इतर सर्व न्यायालयावर बंधनकारक असतात. या सर्व तरतुदीमुळे व संघराज्यात्मक शासन व्यवस्था, घटना, मूलभूत हक्क यासाठी स्वतंत्र व निःपक्ष अशा न्यायव्यवस्थेची आवश्यकता असते. स्वातंत्र्यानंतर ती या सर्वोच्च व इतर सर्व न्यायालयानी उत्कृष्टपणे पार पाडली आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाची रचना :-

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १२४ ते १४७ यात सर्वोच्च न्यायालयासंबंधी सविस्तर वर्णन करण्यात आलेले आहे. घटनेतील १२४ व्या कलमानुसार भारताचे एक सर्वोच्च न्यायालय असेल अशी तरतूद करण्यात आली आहे. त्यानुसार भारतात सर्वोच्च न्यायालयाची २६ जानेवारी १९५० रोजी स्थापना झाली. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला उच्चतम न्यायालय असेही संबोधण्यात येते. भारतीय न्यायदानात अपीलाचे अंतिम निर्णय देणारे सर्वश्रेष्ठ न्यायालय म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाकडे पाहिले जाते.

सर्वोच्च न्यायालयात एक सरन्यायाधीश व संसद ठरविलेले इतर न्यायाधीश असतात. सर्वोच्च न्यायालयाच्या स्थापनेच्या वेळी म्हणजे १९५० साली सर्वोच्च न्यायालयात एक सरन्यायाधीश व इतर सात न्यायाधीश असे एकूण आठ न्यायाधीश होते. १९५६ साली या कायद्यात बदल करून न्यायाधीशांची संख्या दहा केली. १९६० साली या कायद्यात दुरुस्ती करून ही संख्या तेरा करण्यात

आली. १९७७ साली ही संख्या सतरा करण्यात आली. १९८६ मध्ये पुन्हा यात दुरुस्ती करून ही संख्या पंचवीस करण्यात आली. २००८ मध्ये पुन्हा यात दुरुस्ती करून आता ही संख्या तीस केली आहे. म्हणजे सध्या सर्वोच्च न्यायालयात एक सरन्यायाधीश व इतर तीस असे एकूण एकतीस न्यायाधीश आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्यालय दिल्ली येथे आहे. पण सरन्यायाधीशांना राष्ट्रपतीशी सल्ला मसलत करून इतरत्र बैठक भरविण्याचा अधिकार आहे. आजपर्यंत असे झालेले नाही.

न्यायाधीशांची नेमणूक :-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक राष्ट्रपतीमार्फत केली जाते. सरन्यायाधीशांची नेमणूक करतांना राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या व उच्च न्यायालयाच्या योग्य वाटेल त्या न्यायाधीशांचा सल्ला घेतात. इतर न्यायाधीशांची नेमणूक करीत असतांना राष्ट्रपतींनी सरन्यायाधीशांचा सल्ला घेतलाच पाहिजे असे बंधन आहे. काही कारणाने सर्वोच्च न्यायालयात गणसंख्या पूर्ण होत नसल्यास राष्ट्रपतींच्या पूर्व परवानगीने उच्च न्यायालयातील एखाद्या न्यायाधीशांची प्रासंगिक न्यायाधीश (ad-voc-Judges) म्हणून नेमणूक केली जाते. तसेच गरज वाटल्यास सर्वोच्च न्यायालयाच्या सेवानिवृत्त न्यायाधीशांना तात्पुरत्या कालावधीसाठी न्यायाधीश म्हणून कार्य करण्यास राष्ट्रपतींच्या पूर्व संमतीने सरन्यायाधीश विनंती करू शकतात. थोडक्यात या न्यायालयातील सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती करीत असतात.

न्यायाधीशांची पात्रता :-

सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश होण्यासाठी राज्यघटनेनी पुढील पात्रता निश्चित केली आहे.

१. ती व्यक्ती भारतीय नागरिक असावी.
२. त्या व्यक्तीने किमान पाच वर्ष उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून काम केलेले असावे. किंवा त्या व्यक्तीने उच्च न्यायालयात किमान १० वर्षे वकिली केलेली असावी. किंवा

राष्ट्रपतींच्या मते ती विख्यात कायदे पंडित असावी.

वरील पात्रता असणाऱ्या व्यक्तीची भारताचा राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशपदी नेमणूक करू शकतो. म्हणजे एखादी विख्यात वकील किंवा एखाद्या कायदाशास्त्र विभागातील नामांकित प्राध्यापक सुध्दा या पदावर नेमला जाऊ शकतो.

अधिकार काल :-

आपल्या राज्यघटनेने सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश होण्यासाठी वयाची अट निश्चित केलेली नाही तसेच न्यायाधीश म्हणून किती वर्षे सेवा करू शकतो हे ही निश्चित केलेले नाही. परंतु त्यांच्या सेवानिवृत्तीचे वय निश्चित केलेले आहे. ते वयाच्या ६५ वर्षांपर्यंत पदावर राहू शकतात. तत्पूर्वी ते स्वखुषीने आपल्या पदाचा राजीनामा राष्ट्रपतीकडे देऊन पदत्याग करू शकतात. १९७३ साली न्या. हेगडे, न्या. शेलार व न्या. ग्रोव्हर या सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशांनी स्वमर्जीने आपल्या पदाचा राजीनामा दिला होता.

न्यायाधीशांची पदच्युती :-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना पदभ्रष्ट करण्याविषयी घटनेत अत्यंत कठीण प्रक्रिया सांगितलेली आहे. राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमता या कारणावरून काढून टाकू शकतो. म्हणजे या न्यायालयातील न्यायाधीशांवर अकार्यक्षमता, गैरवर्तणूकीचा आरोप ठेऊन संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी एकूण सभासद संख्येच्या बहुमताने व सभागृहात उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या २/३ बहुमताने ठराव मंजूर केल्यास राष्ट्रपती न्यायाधीशांना वडतर्फ करू शकतात. न्यायाधीशांवरील चौकशीची कारवाई कोणत्या पदधतीने व्हावी हे ठरविण्याचा अधिकार संसदेला आहे. या अवघड प्रक्रियेमुळेच आतापर्यंत एकाही सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशाला या पध्दतीने पदच्युत केले नाही.

सेवानिवृत्तीनंतर व्यवसाय करण्यास बंदी :-

राज्यघटनेप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशांना सेवानिवृत्तीनंतर भारतातील कोणत्याही न्यायालयात वकिली करता येणार नाही. जर एखादा सर्वोच्च न्यायालयाचा सेवानिवृत्त न्यायाधीश एखाद्या न्यायालयात वकिली करण्यास उभा राहिल्यास तेथील न्यायाधिशांवर गैरवाजवी दवाव येण्याची शक्यता असते म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाची व न्यायाधिशांची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्याच्या दृष्टीने

अशी तरतूद करण्यात आली आहे. पण सरकार एखाद्या विशिष्ट चौकशी आयोगाच्या अध्यक्षपदी त्यांची नियुक्ती करू शकते. उदा. भ्रष्टाचार, गोळीबार, कर्मचारी-सरकार यांच्यातील वाद आदी. शासनाने सोपविलेले एखादे काम करण्यास सेवानिवृत्त न्यायाधिशांना घटनेने बंदी केलेली नाही.

वेतन आणि भत्ते :-

घटनेच्या कलम १२५ नुसार सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीश यांचे वेतन व भत्ते ठरविण्याचा अधिकार भारतीय संसदेला आहे. याबाबत संसदेला कायदा करण्याचा अधिकार आहे. संसद कायदाकरून यांचे वेतन, भत्ते, सेवानिवृत्ती वेतन, रजा व इतर सेवाशर्ती ठरवित असते. या कायद्यात वारंवार दुरुस्त्या केल्यामुळे यांच्या वेतन व भत्त्यात वारंवार बदल झालेला दिसून येतो. सुरुवातीला म्हणजे १९५० साली यांचे वेतन सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांना अनुक्रमे ५००० व ४००० होते व संसद ठरविले ते भत्ते व विनामुल्य निवास स्थान पुरविले जात असे. १९८६ साली यात दुरुस्ती करण्यात आली. त्यानुसार सरन्यायाधीशास रु १०००० व इतर न्यायाधीशांना रु ९००० वेतन व संसद ठरविले तितके भत्ते दिले जात असत. नंतर १९९८ मध्ये पुन्हा यांच्या वेतनात वाढ करण्यात आली. त्यानुसार सरन्यायाधीशाला मासिक वेतन रु. ३३००० व इतर न्यायाधीशांना रु. ३०००० वेतन, इतर भत्ते व मोफत निवासस्थान पुरविले जाते. सेवानिवृत्ती वेतन वार्षिक रु. १८०००० पेक्षा जास्त दिले जात नाही.

एकदा यांचे वेतन, भत्ते, सुट्टीचे वेतन व इतर नोकरी विषयक तरतुदी निश्चित केल्यानंतर त्यांच्या कार्यकालात त्यांना नुकसान होईल अशा रितीने त्यात बदल केला जात नाही. मात्र देशात वित्तीय संकट निर्माण झाल्यास (देशात आर्थिक आणीबाणीची घोषणा केल्यास) त्यांच्या वेतनात कपात केली जाऊ शकते. यांचे वेतन व भत्ते संचित निधीतून दिले जातात.

न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे म्हणून या न्यायालयात स्वतंत्र असा फार मोठा कर्मचारी वर्ग असतो. या सर्व कर्मचारी वर्गाच्या व अधिकारी वर्गाच्या नेमणूका सरन्यायाधीशामार्फत किंवा त्यांने नियुक्त केलेल्या दुसऱ्या न्यायाधीशामार्फत केल्या जातात. या सर्वांचे वेतन, भत्ते इत्यादी भारताच्या संचित निधीतूनच दिले जातात. फी रूपाने न्यायालयाला मिळणारे उत्पन्न संचित निधीत जमा केले जाते.

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र :-

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे असून ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र :-

जे खटले सर्वप्रथम इतर कोणत्याही न्यायालयात दाखल न करता ते फक्त सर्वोच्च न्यायालयातच दाखल केले जातात त्यास सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र म्हटले जाते. प्रारंभिक अधिकार क्षेत्रात पुढील खटले समाविष्ट केले जातात.

- केंद्र सरकार व एक किंवा अनेक घटक राज्ये यांच्यातील वाद.
- दोन किंवा अधिक घटक राज्यांतील निर्माण झालेला वाद.
- एका बाजूला केंद्र सरकार व एक किंवा अनेक राज्य सरकारे आणि दुसऱ्या बाजूला एक किंवा अनेक घटक राज्य सरकार यांच्यातील वाद
- राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणूकीसंबंधीचे वाद.
- कोणत्याही केंद्रीय कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न फक्त सर्वोच्च न्यायालयात प्रथम सुनावणीला येऊ शकतो.
- भारतीय घटनेने जे भारतीय नागरिकांना मूलभूत हक्क दिलेले आहेत, त्यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर आहे. त्यानुसार मूलभूत हक्काचा भंग झाल्याचे दावे सर्वोच्च न्यायालयात दाखल होऊ शकतात. म्हणजे ३२ व्या कलमान्वये मूलभूत हक्काच्या संरक्षणासाठी बंदीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, अधिकारपृच्छा, प्रतिषेध असे आदेश काढण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आलेला आहे.

वरील खटल्याबाबत चौकशी करण्याचा आणि वस्तुस्थितीचा विचार करून न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. घटनात्मक खटला चालविण्यासाठी कमीत कमी सात न्यायाधीश असावे लागतात तसेच २/३ बहुमताने निर्णय द्यावा लागतो अशी घटनात्मक तरतूद करण्यात आली आहे. अपवाद -

जर एखाद्या खटल्यात राजकीय प्रश्न गुंतला असल्याचा खटला. दोन राज्यातील नद्यांच्या पाणी वाटपाचे दावे, स्थानिक शासनाविरुद्धचे खटले, वित्त आयोगाकडे सोपविलेल्या विषयाच्या संदर्भातील खटले, केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यातील आर्थिक खर्चाच्या तडजोडीमुळे निर्माण होणारे वाद इत्यादी खटले सर्वोच्च न्यायालयात प्रथम दाखल केले जात नाहीत.

२) पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र :-

सर्वोच्च न्यायालय हे पुनर्निर्णयाचे अंतिम व श्रेष्ठ न्यायालय आहे. भारतातील उच्च न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयावर पुनर्निर्णय किंवा पुनर्विचार करण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास आहे. पुढील तीन प्रकारचे दावे पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केले जातात.

- घटनात्मक दावे
- दिवाणी दावे
- फौजदारी दावे

अ) घटनात्मक दावे :-

घटनेनीच घटनेच्या संरक्षणाची व घटनेतील कलमांचा अर्थ लावण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर सोपविलेली आहे. म्हणून असे खटले पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे येतात. भारतातील उच्च न्यायालयात चाललेल्या दाव्यात घटनेच्या अर्थासंबंधी महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्या दाव्याच्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. परंतु अशा आशयाचे संमतीपत्र उच्च न्यायालयाने दिले पाहिजे. पण एखाद्या खटल्यासंबंधी उच्च न्यायालयाने संमती पत्र दिले नाही तरी त्या खटल्यात घटनेचा अर्थ लावण्यासंबंधी प्रश्न उपस्थित झाला आहे अशी सर्वोच्च न्यायालयाची खात्री झाल्यास संबंधीत खटला खास परवानगीने सर्वोच्च न्यायालय पुनर्निर्णयासाठी घेऊ शकते. थोडक्यात घटनात्मक स्वरूपाचे खटले निकाली काढण्याचा हा अधिकार फार महत्त्वाचा असून घटनेची चौकट, पावित्र्य कायम टिकवून संसदेनी व राज्य विधिमंडळानी केलेले कायदे घटनेविरुद्ध जात असल्यास ते अवैध ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास आहे.

आ) दिवाणी दावे :-

घटनेच्या कलम १३३ मध्ये याचे विवरण दिलेले आहे. म्हणजे उच्च न्यायालयाने ज्या दिवाणी दाव्यावर निर्णय दिला आहे त्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. त्यासाठी कायद्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक महत्त्वाचा प्रश्न या दाव्यात अंतर्भूत आहे. आमच्या मते सदरहू प्रश्नाचा सर्वोच्च न्यायालयात निर्णय होणे आवश्यक आहे असे प्रमाणपत्र उच्च न्यायालयाने दिले पाहिजे तरच तो दावा पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात येऊ शकतो. यात खालील दाव्यांच्या बाबतीत अपील करता येते.

I. दिवाणी दाव्याची किंमत रु. २०००० पेक्षा जास्त असेल.
 II. दिवाणी दाव्यातील किंमत संसद ठरविल त्यापेक्षा कमी असून नये.
 (१९७२ साली झालेल्या ३० व्या घटनादुरुस्तीने दिवाणी दाव्यातील २०००० रूपये रकमेची अट रद्द केलेली आहे. त्यामुळे वरील दोन्ही अटी रद्द झालेल्या आहेत. पुढे दिलेली तिसरी अट अपील करण्यासाठी आवश्यक मानली जाते. सार्वजनिक हितासाठी दावा चालविणे आवश्यक आहे असा दाखला उच्च न्यायालयाने दिल्यास तो पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात वर्ग होऊ शकतो.)

III. एखादा दावा कितीही किंमतीचा असला तरी किंवा कनिष्ठ न्यायालयाचा निर्णय काहीही असला तरी उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयात कायद्याचा महत्त्वाचा प्रश्न अंतर्भूत आहे असे प्रमाणित केल्यास तो दावा पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात येऊ शकतो.

म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्याबाबत योग्य बाब असल्यास व उच्च न्यायालयाने दिवाणी दाव्यासंबंधी दिलेल्या निर्णयात कायद्याचा महत्त्वाचा प्रश्न अंतर्भूत असेल तर सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. म्हणजे यात दिवाणी दावे सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यासाठी उच्च न्यायालयाने प्रमाणित करणे आवश्यक असते.

इ) फौजदारी दावे :-

घटनेच्या कलम १३४ अन्वये भारतातील उच्च न्यायालयांनी फौजदारी दाव्यासंबंधी दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. असे फौजदारी दावे खालील प्रकारचे असतात.

क. एखाद्या कनिष्ठ न्यायालयाचा (जिल्हा न्यायालय) निर्णय फिरवून उच्च न्यायालयाने आरोपीस मृत्युदंडाची शिक्षा दिली असेल.

ख. कनिष्ठ न्यायालयातील एखादा खटला उच्च न्यायालयाने स्वतःकडे चालविण्यास घेऊन आरोपीस दोषी ठरवून मृत्युदंडाची शिक्षा दिली असेल.

ग. एखादा फौजदारी दावा सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यास योग्य आहे असे प्रमाणपत्र (कलम १३४ क) उच्च न्यायालयाने दिल्यास तो फौजदारी दावा पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात येऊ शकतो. कलम १३६ (२) नुसार "सैनिकी न्यायालयाच्या निर्णयाबाबत असे खटले त्यांस चालविता येत नाहीत." संसद कायदा करून सर्वोच्च न्यायालयाचे पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र वाढवू शकते.

घटनेतील कलम १३६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालय स्वविवेकाने कोणताही दावा मग तो दावा दिवाणी असो, फौजदारी असो किंवा घटनात्मक बाबतीत असो विशेष परवानगी देऊन कोणत्याही न्यायालयाने दिलेला निकाल, शिक्षा, हुकूम यावर पुनर्निर्णय देऊ शकते. न्यायालयासमान इतर अधिकाऱ्यांनी दिलेले निर्णय, हुकूम या विरुद्ध कैफियत ऐकू शकते. अपवाद सैन्य न्यायालय. न्यायदान योग्य तऱ्हेने होण्यासाठी अन्याय तऱ्हेने चाललेल्या कोणत्याही खटल्याबाबत सर्वोच्च न्यायालय दखल देऊन ते थांबवू शकते. विशेष परवानगी देतांना विशेष दक्षता घ्यावी लागते. श्रमिक, निवडणूकांना आव्हान, औद्योगिक न्यायालये इत्यादी दिलेल्या निकाला विरुद्ध संविधानाचा खरा अर्थ लावण्याकरिता सर्वोच्च न्यायालयांनी खास परवानगी दिलेली आहे. साधारणपणे खालील तीन परिस्थितीत अशी विशेष अनुमती दिली जाते.

१. जेव्हा एखादे न्यायाधिकरण आपल्या अधिकार क्षेत्राबाहेर जाते.
२. जेव्हा अगदी उघड उघड चूकीचा निर्णय दिला जातो.
३. जेव्हा न्यायदानाच्या सर्व सामान्य तत्त्वाची पायमल्ली होते.

३) मूलभूत हक्कांचे संरक्षण :-

भारतीय घटनेने प्रत्येक भारतीय नागरिकांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी काही हक्क बहाल केलेले आहेत ते म्हणजे मूलभूत हक्क होत. या मूलभूत हक्काच्या संरक्षणाची अंतिम जबाबदारी घटनेचीच सर्वोच्च न्यायालयावर टाकलेली आहे. हे हक्क व्यक्ती, संस्था, गट, शासन यांच्याकडून हिरावून घेण्याची किंवा हक्कावर गदा येण्याची शक्यता असते अशावेळी घटनेतील कलम ३२ अन्वये मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे व कलम २२६ अन्वये उच्च न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो. या अन्वये सर्वोच्च न्यायालय आदेश (Writ) काढित असते. उदा. बंदीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छा, उत्प्रेषण, व्यादेश असे सहा प्रकारचे आदेश काढण्याचा अधिकार न्यायालयाला देण्यात आलेला आहे.

अ. बंदी प्रत्यक्षीकरण :-

कोणत्याही व्यक्तीला बेकायदेशीररित्या अटक करून ठेवल्यास त्या व्यक्तीला किंवा त्याच्या नातलगाला न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो. असा अर्ज केल्यानंतर न्यायालय ज्यांनी त्यास अटक केली आहे त्यांना बोलावून घेते. दोन्ही बाजूंचा

विचार ऐकून खरोखरच बेकायदेशीर अटक करण्यात आली आहे असे जर न्यायालयास वाटले तर न्यायालय अटक केलेल्या व्यक्तीला मुक्त करण्याचा आदेश देते. या तरतुदीमुळे सरकार मनाला वाटेल त्याप्रमाणे कोणालाही अटक करू शकणार नाही.

ब. परमादेश :-

एखादी व्यक्ती, संस्था किंवा शासकीय अधिकारी आपल्या कर्तव्याचे पालन करीत नसतील व त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय होत असेल तर अशावेळी संबंधीत व्यक्ती न्यायालयाकडे अर्ज करू शकते. न्यायालय या अर्जाचा तात्काळ विचार करून अन्यायग्रस्तावरील अन्याय ताबडतोब नाहीसा करावा असा आदेश देते. यालाच 'परमादेश' किंवा 'महादेश' म्हणतात.

क. प्रतिषेध :-

एखादा खटला कनिष्ठ न्यायालयात चालत असेल आणि तो खटला चालविण्याचा त्या न्यायालयाला अधिकार नसेल तर सदर खटल्याचे कामकाज थांबविण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो. सर्वोच्च न्यायालय प्रतिषेध लेख काढून कनिष्ठ न्यायालयाकडून तो खटला काढून घेते.

ड. अधिकार पृच्छा :-

एखाद्या सार्वजनिक किंवा शासकीय पदावर अधिकार नसताना एखादी व्यक्ती ते पद भूषवित असेल, तर त्या विरुद्ध व्यक्तीला अर्ज करता येतो. पण अर्जदार व्यक्तीचा त्या पदाशी हितसंबंध असला पाहिजे व ते पद कायम असावे किंवा त्या पदाची पात्रता त्यांच्याकडे असावी लागते. तेव्हा न्यायालय आपण कोणत्या कायदानुसार अधिकार पदावर आहात ? अशी विचारणा त्या व्यक्तीकडे करते.

इ. उत्प्रेषण :-

जेव्हा एखादा खटला एखाद्या कनिष्ठ न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात येत नसतानाही तो चालविला जात असेल तर वरिष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाला आदेश काढून त्या खटल्याची सर्व कागदपत्रे, पुरावे वरिष्ठ न्यायालयाकडे पाठवून द्यावीत अशी आज्ञा करते यालाच उत्प्रेषण असे म्हणतात.

फ. व्यादेश :-

व्यादेश म्हणजे 'अमुक करा किंवा अमुक करू नका' असा न्यायालयाने दिलेला आदेश किंवा हुकूम होय. एखाद्या व्यक्तीवर किंवा संस्थेवर दुसऱ्या

व्यक्तिकडून किंवा संस्थेकडून हानीकारक अशी वृत्ती होत असेल अशा वेळेस संबंधीत व्यक्ती ती कृती करू न देण्याविषयी आदेश काढण्याची विनंती करू शकते. अशावेळी न्यायालय व्यादेश काढून त्या कृतीवर बंदी (मनाई) करू शकते किंवा एखाद्या संस्थेकडून किंवा व्यक्तीकडून एखादे कार्य करण्यास भाग पाडण्या विषयी न्यायालय आदेश देऊ शकते. कारण ते कार्य न केल्यामुळे समाजाला हानी पोहचते. व्यादेशाचे पालन न केल्यास तो न्यायालयाचा अवमान समजून त्या व्यक्तीवर न्यायालय कारवाई करून दंड, शिक्षा करू शकते. वरील सर्व आदेशांचा समावेश घटनेच्या ३२ व्या कलमात केलेला आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वात महत्त्वाचे कलम असा ३२ व्या कलमाचा उल्लेख केलेला आहे.

४) स्वतःच्या निर्णयावर पुनर्निर्णयाचा अधिकार :-

घटनेतील कलम १३७ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाला आपण दिलेल्या निर्णयावर पुनर्निर्णय देण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. असे म्हटले जाते, की कनिष्ठ न्यायालयाचा संबंध वस्तुस्थिती गोळा करण्याशी असतो. उच्च न्यायालयाचा संबंध कनिष्ठ न्यायालयांच्या चूका दुरुस्त करण्याशी असतो. तर सर्वोच्च न्यायालय सुज्ञपणे व बारकाईने या गोष्टींचा पुनर्विचार करीत असते. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाकडून चूक होणारच नाही असे म्हणता येणार नाही. म्हणून सर्वोच्च न्यायालयास आपली चूक दुरुस्त करून स्वतःच्या निर्णयाचा पुनर्विचार करण्याचा अधिकार आहे. कारण पुनर्निर्णयाचे हे अंतिम न्यायालय आहे. त्यामुळे या न्यायालयास स्वतःच्या निर्णयावर पुनर्निर्णयाचा अधिकार देण्यात आला आहे.

५) सल्लात्मक अधिकार क्षेत्र :-

घटनेतील कलम १४३ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाला सल्ला देण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. एखादा कायद्याचा किंवा वस्तुस्थितीचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास व तो प्रश्न सार्वजनिक महत्त्वाचा वाटल्यास राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाकडून त्याबाबत सल्ला मागवू शकतो. तसेच राष्ट्रपतीला काही विशेष बाबींवर विचार विनिमय करणे आवश्यक आहे असे वाटल्यास तसे प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयाकडे विचारार्थ पाठवून त्यावर सर्वोच्च न्यायालयाचे मत घेऊ शकतात. सर्वोच्च न्यायालयाला सल्ला देणे घटनात्मकरित्या बंधनकारक असते. पण सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला सल्ला पाळणे राष्ट्रपतीवर बंधनकारक नसते. आजपर्यंत अनेकदा भारताच्या

राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्यायालयास सल्ला मागीतला. उदा. केरळ राज्याच्या शिक्षण विषयक विधेयकाला संमती देण्यापूर्वी राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला घेतला होता. त्याच बरोबर उत्तरप्रदेशाची विधानसभा व लखनौचे उच्च न्यायालय यांच्या अधिकारक्षेत्राच्या वादाबाबत राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला मागविला होता. राष्ट्रपतीला आवश्यकतेनुसार सार्वजनिक महत्त्वाच्या प्रश्नावर सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला मागविता येतो.

६) घटनेचे संरक्षण :-

भारताची घटना लिखित आहे. ती देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे. घटनेपुढे इतर कायदे व नियम दुय्यम किंवा गौण असतात म्हणून घटनेचे पावित्र्य, घटनेची चौकट कायम ठेवून घटनेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी घटनेचीच सर्वोच्च न्यायालयावर टाकलेली आहे. कारण लोकशाही शासनव्यवस्थेत वेगवेगळ्या पक्षाची सरकारे सत्तेवर येण्याची शक्यता असते. प्रत्येक सरकार घटनेतील कलमाचा वेगवेगळा अर्थ काढून कायदे व नियम बनविते व त्याचा परिणाम घटनेची मोडतोड होण्यावर होईल. घटनेची मोडतोड थांबवून तिचे पावित्र्य व घटनेच्या मूळ चौकटीचा भंग होणार नाही याची दक्षता सतत सर्वोच्च न्यायालय घेत असते. म्हणून आपल्या घटनेची चौकट व तिचे पावित्र्य कायम आहे.

७) अभिलेख न्यायालय :-

घटनेतील कलम १२९ नुसार सर्वोच्च न्यायालय हे 'अभिलेख' न्यायालय आहे. या न्यायालयाने दिलेले निर्णय भारतातील सर्व न्यायालयात प्रमाणभूत मानले जातात म्हणून त्यांचे निर्णय जतन केले जातात. भविष्य काळात अशा स्वरूपाच्या उद्भवणाऱ्या खटल्यांच्या वेळी मार्गदर्शक म्हणून अशा निर्णयांचा उपयोग होतो. तसेच सर्वोच्च न्यायालय हे एक शाश्वत न्यायालय आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचा अवमान करणाऱ्यास शिक्षा करण्याचा अधिकार या न्यायालयाला असतो.

८) न्यायालयीन पुनर्विलोकन :-

न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची कल्पना भारतीय घटनाकारांनी अमेरिकेच्या राज्यघटनेवरून घेतलेली आहे. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्याकडून घटनेशी विसंगत असे वर्तन घडू नये यासाठी सर्वोच्च न्यायालयास हा अधिकार

दिलेला आहे. 'कायदेमंडळाकडून निर्माण केले जाणारे कायदे घटनेशी सुसंगत आहेत किंवा नाही हे ठरविण्याचा अधिकार म्हणजे न्यायालयीन पुनर्विलोकन होय.' या अधिकाराचा वापर करते वेळी संबंधीत वाद सुनावणीसाठी कमीत कमी सात न्यायाधिकांचे बेंच बसले पाहिजे आणि एखादा कायदा अवैध आहे असा निर्णय २/३ बहुमताने दिल्यास संबंधीत कायदा रद्द होतो. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा सर्वोच्च न्यायालयाला मिळालेला हा अधिकार संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेला व्यवस्थित चालविण्यासाठीच कायदे करण्याच्या सत्तेवर अंकुश ठेवण्यास उपयुक्त ठरते.

९) इतर अधिकार :-

१. संसद कायदाकरण सर्वोच्च न्यायालयाला संघसूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी अधिक अधिकार व सत्ता देऊ शकते. (कलम १३८ (१)), तसेच केंद्रसरकार व राज्य सरकार यांनी खास करार करून एखाद्या बाबीसंबंधी अधिकाराचा सर्वोच्च न्यायालयाने वापर करावा अशी संसदेने कायद्याद्वारे तरतूद केल्यास सर्वोच्च न्यायालयास आणखी अधिकार व सत्ता प्राप्त होईल (कलम १३८ (२)).

२. आपल्या आदेशाची अंमलबजावणी देशात सर्वत्र व्हावी यासाठी सर्वोच्च न्यायालय आदेश देऊ शकते.

३. भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सर्व मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकारी सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करतील. (कलम १४४)

४. कलम १४५ नुसार न्यायालयाचे कामकाज चालविण्यासाठी निश्चित स्वरूपाचे नियम असले पाहिजेत त्यानुसार संसदेने केलेल्या कायद्याच्या तरतूदीच्या अधीन राहून व राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने नियम तयार केले जातात. उदा. अपील स्वीकारण्याचे नियम, जामीन मंजूर करण्यासंबंधीचे नियम, चौकशी करण्याचे नियम, न्यायालयात कामकाज चालू असेल त्यावर बंदी आणण्याबाबत नियम, कोर्ट फी ठरविण्याचे नियम इ.

५. न्यायदानाचे कार्य लवकरात लवकर होण्यासाठी न्यायालयांच्या आदेशांची व हुकूमांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार या न्यायालयास प्राप्त झालेले आहेत. उदा. जप्ती आदेश काढणे, पकड वारंट काढणे, महत्त्वाच्या व्यक्तींना न्यायालयात हजर होण्याचे आदेश देणे, महत्त्वाची कागदपत्रे न्यायालयात प्रस्तुत करण्यास सांगणे, सबळ पुराव्यासाठी लागणाऱ्या चीजवस्तू प्रत्यक्षात हजर करणे, न्यायालयाचा अवमान करणाऱ्यांची चौकशी करणे, त्यांना न्यायालयात प्रत्यक्ष

हजर राहण्यास बजावणे व दंड करणे आणि दिलेल्या शिक्षांची पूर्तता करण्यासाठी संबंधितांना बजावणे. याबाबत 'संसदेने १९५४ साली हुकूमनामे व अंमलबजावणी कायदा' संमत करून लागू केलेला आहे. त्यामुळे न्यायालयाच्या कार्याची पूर्तता होते.

न्यायालयाचे स्वातंत्र्य

भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाचे वरील सर्व अधिकार व कार्ये पाहिल्यास सर्वोच्च न्यायालयाला व्यापक अधिकार आहेत हे स्पष्ट होते. भारताची न्यायव्यवस्था एकेरी किंवा एकात्म स्वरूपाची आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्य व घटनेचे संरक्षण ती करीत असते. संसदेने व राज्य विधिमंडळाने केलेले कायदे घटना बाह्य ठरविते. न्यायालयाचा अवमान करणाऱ्यास दंडित करते. उच्च पात्रताधारकांना न्यायदानाच्या कार्यात सामावून घेते. या सर्व तरतुदीमुळे न्यायाधीशांना सहजासहजी कोणीही बडतर्फ करू शकत नाही. भारताने लोकशाही शासनव्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे. लोकशाहीत नागरिकांच्या स्वातंत्र्य रक्षणासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था असावी लागते. भारतात कार्यकारी व कायदेविषयक सत्तेपासून ती स्वतंत्र आहे. खालील बाबींमुळे न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित आहे हे स्पष्ट होते.

१. न्यायाधीशांच्या नेमणूका :-

घटनेतील कलम १२४ (१) नुसार सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांच्या नेमणूका भारताच्या राष्ट्रपतीकडून केल्या जातात. यांच्या नेमणूका करण्याचा अधिकार पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ व संसदेला दिला असता तर यांना त्यांच्या दबावाखाली राहून कार्य करावे लागले असते. म्हणून यांच्या नेमणूका राष्ट्रपतीकडून होतात त्यामुळे न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहते.

२. उच्च पात्रता :-

न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीशांच्या नेमणूका करीत असतांना उच्च पात्रता धारण करणाऱ्यांनाच नियुक्त केले जाते. म्हणजे या क्षेत्रातील कायदे तज्ञ, बुद्धीमान, न्यायक्षेत्रातील अनुभवी अशाच उच्च पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींचीच न्यायाधीशपदी नियुक्ती होते. तसेच न्यायदानाच्या क्षेत्रातील अनुभवी व्यक्तींचीच यापदी नियुक्ती होत असल्यामुळे न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहते.

३. वेतन, भत्ते व इतर सेवाशर्ती :-

न्यायाधीशांना वेतन, भत्ते व इतर सुविधा अत्यंत आकर्षक देण्यात येतात. याची तरतूद घटनेतच करण्यात आलेली आहे. यात वेळोवेळी वाढ करण्यात येते. याबाबत विशेष संरक्षण असे, की त्यांच्या कार्यकालात वेतन, भत्ते व इतर बाबतीत नुकसान होईल असे कोणतेच बदल करता येत नाहीत. त्यांच्या वेतन व भत्ते यावर संसदेत मतदान घेतले जात नाही. त्यांच्यावर होणारा खर्च देशाच्या संचित निधीतून केला जातो. म्हणून न्यायाधीशांना आर्थिक स्थैर्य लाभते.

४. अधिकारपदाची शाश्वती :-

सरन्यायाधीश व इतर न्यायाधीशांच्या नेमणूका राष्ट्रपती करतात. मात्र त्यांना सहजासहजी पदावरून दूर करता येत नाही. यासाठी घटनेतच त्यांना बडतर्फ करण्याची पध्दत सांगितली असून ती अत्यंत कठीण व वेळ खाऊ आहे. गैरवर्तन व अकार्यक्षमतेच्या कारणावरूनच त्यांना पदच्युत करता येते. त्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी आपल्या बहुमताने व सभागृहात उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या २/३ बहुमताने ठराव संमत करावा लागतो. तरच राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना बडतर्फ करू शकतात. अद्याप भारतात अशाप्रकारे एकाही न्यायाधिशस बडतर्फ करण्यात आले नाही.

५. व्यवसायावर बंदी :-

सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांना सेवानिवृत्तीनंतर भारतातील कोणत्याही न्यायालयासमोर वकिली करण्यावर बंदी घातलेली आहे. यामुळे न्यायालयाची प्रतिष्ठा जपली जावून न्यायालयाचे स्वातंत्र्यही राखले जाते.

६. अधिकारी व कर्मचारी यांच्या नेमणूका :-

या न्यायालयाची स्वतंत्र प्रशासकीय व्यवस्था आहे. या प्रशासकीय व्यवस्थेतील कर्मचारी वर्ग व अधिकारी यांच्या नेमणूका याच न्यायालयाच्या अखत्यारीत असतात. यांच्यावर होणारा खर्च सुध्दा संचित निधीतूनच केला जातो. यामुळे न्यायालयाला या बाबतीत संपूर्ण स्वातंत्र्य बहाल केले आहे.

७. सर्वोच्च न्यायालयाचे विशेष अधिकार :-

राज्यघटनेची या न्यायालयास काही खास अधिकार दिले आहेत. उदा. न्यायालयाच्या निर्णयावर जाहीरपणे टीका करण्यास मनाई, न्यायालयावर जाहीरपणे आरोप लावण्यास मनाई, न्यायालयाचा अवमान झाल्यास दंड करणे, नियम तयार करणे, न्यायालयाच्या आदेशाचे पालन करण्याची आज्ञा इत्यादी. थोडक्यात, न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याच्या दृष्टीने विविध तरतूदी केल्या आहेत. त्यास घटनात्मक स्थान आहे. यामुळे न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य जोपासले जाते. असाच मानस घटनाकाराचाही होता. यामुळे त्यांनी न्यायव्यवस्था ही कार्यकारी व विधीसत्तेपासून स्वतंत्र ठेवली आहे. यासर्व बाबींमुळे न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य अबाधित आहे.

ब. न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial Review) :-

‘न्यायालयीन पुनर्विलोकन’ ची कल्पना भारतीय घटनाकारांनी अमेरिकेच्या राज्यघटनेवरून घेतली आहे. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्याकडून घटनेशी विसंगत वर्तन घडू नये यासाठीच सर्वोच्च न्यायालयाकडे पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिला आहे. “संसदेकडून आणि राज्य विधीमंडळाकडून निर्माण केले जाणारे कायदे घटनेशी सुसंगत आहेत किंवा नाहीत हे ठरविण्याचा अधिकार म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयाला प्राप्त झालेला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार होय.” अमेरिकेत संघराज्यात्मक शासन पध्दती असून घटकराज्याचे अधिकार व स्वायत्तता सुरक्षित ठेवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाला हा अधिकार दिलेला आहे. भारतात सुध्दा संघराज्यपध्दती आहे पण प्रत्यक्षात ते एकात्मक स्वरूपाचे राज्य आहे. केंद्रशासन शक्तीशाली व प्रभावी झाले आहे. त्यामुळे ते वारंवार राज्याच्या अधिकारावर व स्वातंत्र्यावर आक्रमण करतांना दिसते. भारताच्याही घटनेत संघसूची व राज्यसूची यांचा समावेश करून अधिकाराची वाटणी केलेली आहे व उर्वरित अधिकार केंद्रालाच दिलेले आहेत. तेव्हा वन्याच वेळा केंद्र सरकार राज्याच्या विषयात हस्तक्षेप करीत असते. त्यांना लगाम घालण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयास न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिलेला आहे.

त्याच बरोबर भारतीय घटनेची नागरिकांना जे मूलभूत हक्क दिलेले आहेत त्याला सुरक्षित ठेवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयास हा अधिकार असणे आवश्यक आहे. कारण भारतीय नागरिकांच्या मूलभूत हक्कावर कार्यकारी मंडळ

व कायदेमंडळाकडून आक्रमण झाल्यास व्यक्तीला न्यायालयात दाद मागता येते. उदा. १९७६ साली गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य या दाव्यात सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत हक्कात बदल करण्याचा अधिकार संसदेला नाही असा निर्णय दिला. मात्र ‘बँकांचे राष्ट्रीयीकरण’, ‘संस्थानिकांचे तनखे बंदी’ याबाबत कायदेशीर अडचणी येऊ लागल्यामुळे केंद्र सरकारने २४ वी व २५ वी घटनादुरुस्ती करवून घेतली. केशवानंद भारती खटल्याचा निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने असे स्पष्ट केले की, ३६८ व्या कलमानुसार संसदेला मूलभूत हक्काच्या संदर्भात घटनेच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार बजावतांना घटनेच्या मूलभूत स्वरूपात बदल करण्याचा अधिकार नाही. कायद्याचे राज्य, भाषण स्वातंत्र्य, वृत्तपत्र स्वातंत्र्य इत्यादी स्वातंत्र्ये नष्ट करण्याचा अधिकार संसदेला नाही. यामुळे मूलभूत हक्काचे संरक्षण होते. पण १९७६ साली ४२ वी घटनादुरुस्ती करून न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधिकारावर मर्यादा घातल्या व घटनेच्या ३६८ व्या कलमात ४ थे व ५ वे उपकलम समाविष्ट केले. यामुळे एखादी घटना दुरुस्ती मूलभूत हक्कांच्या बाबतीत कितीही घातक असली तरी ती बेकायदेशीर असल्याचा निर्णय न्यायालय देऊ शकणार नाही. केशवानंद भारती खटल्याचा सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय रद्द केला व संसदेला घटनादुरुस्तीचे संपूर्ण व अमर्याद अधिकार देण्यात आले. पुढे या उपकलमांना सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. १९८० साली सर्वोच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने उपकलमे रद्द ठरविले आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधिकाराला पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाले आणि संसदेनी केलेली कोणतीही घटना दुरुस्ती घटनेशी सुसंगत आहे किंवा विसंगत आहे हे ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला मिळालेला आहे हे पुन्हा सिध्द झाले.

१९८० नंतर संसद व न्यायालये यांच्यात विविध विषयासंबंधी संघर्ष सुरू झाले. १९८५ च्या पक्षातर बंदी कायद्यामुळे १/३ पेक्षा कमी सदस्यांनी पक्षांतर केल्यास संबंधीत सभासदाचे सभासदत्व रद्द करण्याचा अधिकार सभापतींना प्राप्त झाला. या त्यांच्या अधिकाराविरुद्ध अनेक सभासदांनी न्यायालयात आव्हान दिले. न्यायालयांनी स्थगन आदेश दिले. यामुळे न्यायालयाचा हस्तक्षेप वाढला. १९९३ साली न्यायमुर्तीच्या नेमणूका आणि बदल्यांचे अधिकार सरन्यायाधिशाला आहेत असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाच्या नऊ न्यायाधीशांनी बहुमताने दिला. यामुळे सरन्यायाधिशालांचा मताला अधिक महत्त्व आले.

मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करणे ही तत्त्वे न्यायालयाच्या कक्षेबाहेर आहेत. पण समाजाच्या परिवर्तनशीलतेमुळे त्यात हस्तक्षेप होत आहे.

या आधारावरच न्यायालयाची सक्रियता / क्रियाशीलता हा एक नवीन न्यायालयीन प्रवाह निर्माण झालेला आहे. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची पुढची पायरी म्हणजे 'न्यायालयीन सक्रियता' होय. दुर्गादास बसूच्या मते, गुलाबाच्या फुलाला ज्याप्रमाणे काटे असतात त्या काटयामुळेच फुलांचे संरक्षण होते. त्याप्रमाणे न्यायालयीन पुनर्विलोकन संविधानाची जोपासना करणारे काटेच आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने मागच्या दशकात नवनवीन तत्वांची प्रस्थापना केली. त्यापैकी एक न्यायालयीन सक्रियता किंवा क्रियाशीलता होय. कायदेमंडळाच्या घटनादुरुस्तीचाच परिणाम म्हणून न्यायालयीन सक्रियतेचा उगम होय. यात काही गुणदोष आहेत. यातील दोषांचे परिमार्जन करण्याची आजच्या राजकीय व्यवस्थेत व्यवस्था नाही. याचा एक गंभीर परिणाम संभवतो तो म्हणजे कायदेमंडळ व न्यायमंडळ यात कटुता होय. कारण कायदेमंडळाला घटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार आहे ते त्यांच्या अधिकाराचा वापर जास्तीत जास्त करतील. त्यामुळे न्यायालयाची सक्रियता, गतीशीलता अधिक गतिमान होईल. यामुळे एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रकार वाढेल. पण हे कोठेतरी थांबले पाहिजे. दोघांच्याही वाजू आपापल्यापरीने योग्य असल्यातरी यामुळे संपूर्ण शासकीय व्यवस्थेला तडा जायला नको. जेव्हा कायदे वा कार्यकारी मंडळ निष्क्रीय बनते. तेव्हा न्यायालयीन सक्रियतेला अधिक वाव मिळतो. अशावेळी न्यायालयीन सक्रियतेचे समर्थन केल्यास वावगे ठरणार नाही.

भारताचे आजपर्यंतचे सरन्यायाधीश

१. न्यायमूर्ती श्री. एच. जे. कानिया	-	१९५० ते १९५१
२. न्यायमूर्ती श्री. एम. पी. शास्त्री	-	१९५१ ते १९५४
३. न्यायमूर्ती श्री. मोहनचंद महाजन	-	१९५४ ते १९५४
४. न्यायमूर्ती श्री. वीजनकुमार मुखर्जी	-	१९५४ ते १९५६
५. न्यायमूर्ती श्री. सुधारंजन दास	-	१९५६ ते १९५९
६. न्यायमूर्ती श्री. वी. पी. सिन्हा	-	१९५९ ते १९६४
७. न्यायमूर्ती श्री. पी. वी. गजेंद्रगडकर	-	१९६४ ते १९६६
८. न्यायमूर्ती श्री. ए. के. सरकार	-	१९६६ ते १९६६
९. न्यायमूर्ती श्री. के. सुब्बाराव	-	१९६६ ते १९६७

१०. न्यायमूर्ती श्री. के. एन. वांच्छू	-	१९६७ ते १९६८
११. न्यायमूर्ती श्री. मोहमद हिदायतुल्ला	-	१९६८ ते १९७०
१२. न्यायमूर्ती श्री. जे. सी. शहा	-	१९७० ते १९७१
१३. न्यायमूर्ती श्री. एस. एम. सिक्कि	-	१९७१ ते १९७३
१४. न्यायमूर्ती श्री. एम. एन. रॉय	-	१९७६ ते १९७७
१५. न्यायमूर्ती श्री. एम. हमिदुल्ला बेग	-	१९७७ ते १९७८
१६. न्यायमूर्ती श्री. यशवंत व्ही. चंद्रचुड	-	१९७८ ते १९८५
१७. न्यायमूर्ती श्री. पी. एन. भगवती	-	१९८५ ते १९८६
१८. न्यायमूर्ती श्री. आर. एस. पाठक	-	१९८६ ते १९८९
१९. न्यायमूर्ती श्री. इ. एस. व्यंकटरमैय्या	-	१९८९ ते १९८९
२०. न्यायमूर्ती श्री. सव्यासाची मुखर्जी	-	१९८९ ते १९९०
२१. न्यायमूर्ती श्री. रंगनाथ मिश्रा	-	१९९० ते १९९१
२२. न्यायमूर्ती श्री. के. एन. सिंग	-	१९९१ ते १९९१
२३. न्यायमूर्ती श्री. एम. एच. कानिया	-	१९९१ ते १९९२
२४. न्यायमूर्ती श्री. एल. एम. शर्मा	-	१९९२ ते १९९३
२५. न्यायमूर्ती श्री. एम. एन. व्यंकटचलया	-	१९९३ ते १९९४
२६. न्यायमूर्ती श्री. ए. एम. अहमदी	-	१९९४ ते १९९७
२७. न्यायमूर्ती श्री. जगदीश शरण वर्मा	-	१९९७ ते १९९८
२८. न्यायमूर्ती श्री. एस. एम. पंछी	-	१९९८ ते १९९८
२९. न्यायमूर्ती श्री. ए. एस. आनंद	-	१९९८ ते २००१
३०. न्यायमूर्ती श्री. सॅम पिरोज भरुचा	-	२००१ ते २००२
३१. न्यायमूर्ती श्री. भूपिंदर नाथ कृपाल	-	२००२ ते २००२
३२. न्यायमूर्ती श्री. गोपाल वल्लभ पटनाईक	-	२००२ ते २००२
३३. न्यायमूर्ती श्री. विश्वेश्वरनाथ खरे	-	२००२ ते २००४
३४. न्यायमूर्ती श्री. एस. राजेंद्र बाबू	-	२००४ ते २००४
३५. न्यायमूर्ती श्री. रमेशचंद्र लाहोटी	-	२००४ ते २००५
३६. न्यायमूर्ती श्री. वाय. के. सवरवाल	-	२००५ ते २००७
३७. न्यायमूर्ती श्री. के. पी. बालकृष्णन	-	२००७ ते

